

HÂREZMŞÂHLAR DÖNEMİ EMİRLERİNDEN MAYACUK/ MAYANCUK VE FAALİYETLERİ

ONE OF THE KHWARAZMIAN PERIOD EMIRS MAYAJUK/MAYANJUK AND HIS ACTIVITIES

Gülseren AZAR NASIRABADI*

Öz

Hârezmşâhlar Devleti hükümdarı Alâeddin Tekiş (ö. 596/1200) döneminde yaşamış olan Şemseddin Mayacuk, sultanın emiri ve dönemin önemli şahsiyetlerinden biridir. Kendisi emirlik görevinin yanı sıra Alâeddin Tekiş'in oğullarından Yunus Han'a atabeglik de yapmıştır. Kutluk İnanç'ı öldürerek onun faaliyetlerine son veren ve Tekiş'in Irak toprakları üzerinde hâkimiyet tesis etmesinde etkili olan Mayacuk, Abbâsi Halifesi en-Nâsır'ın (ö. 622/1225) veziri Müeyyedüddin İbnü'l-Kassab'ın bertaraf edilmesinde ve Hemedan şehrinin ele geçirilmesinde de önemli rol oynamıştır. Nüreddin Gökçe ve adamları ile de mücadele eden Mayacuk bölgedeki gücünü iyice arttırmıştır. Onun faaliyetleri Abbâsi Hilâfeti tarafından taltif edilirken, aynı zamanda Sultan Alâeddin Tekiş tarafından Irak bölgesinin yönetimi de kendisine verilmiştir. Zaman içerisinde daha da güç kazanan Mayacuk, Hârezmşâh'ın bölgede olmamasını fırsat bilerek birtakım tuhaf ve âsi davranışlarda bulunmaya başlamıştır. Mayacuk'un faaliyetlerinden haberdâr olan ve onun bağımsızlık arzusu içinde bulunduğunu anlayan Sultan Alâeddin Tekiş bu duruma son vermek için harekete geçmiştir. Tekiş'in kendisini yakalamak üzere yola çıktığını öğrenen Mayacuk ise ondan kaçarak gizlenmeye gayret sarf etmişse de neticede derdest edilmiş ve cezalandırılmıştır. Bu çalışmada Mayacuk'un faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde ele alınıp değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Şemseddin Mayacuk, Alâeddin Tekiş, Hârezmşâhlar, Abbâsiler, Hemedan

Abstract

Shams al-din Mayajuk, who lived during the period of Khwarazmian Empire's monarch Ala al-din Tekish (d. 596/1200), was the emir and one of the most significant companions of the Sultan. Besides his position of *emir*, he was the *atabeg* of Ala al-din Tekish's son Yunus Khan as well. He killed Kutlug Inanch and terminated his activities. Mayajuk contributed to the domination of Tekish on Iraqi territories, elimination of Abbasid Caliph al-Nasser's (d. 622/1225) vizier Muayyad al-din ibn al Qassab and annexation of the city of Hamadan. Mayajuk fought against Noor al-din Gokche and his aides as well and increased his influence in the region. His activities were also praised by the Abbasid Caliphate. Moreover, Sultan Ala al-din Tekish granted him the administration of the region of Iraq. With his gradually increasing power, Mayajuk started to display some irregular manners by taking advantage of Khwarazmshah's absence in the region. Sultan Ala al-din Tekish noticed Mayajuk's activities and his intention toward independence and took action in

* Dr. Öğr. Üyesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye, gulseren.dursun@msgsu.edu.tr

order to prevent him. When Mayajuk learnt that Tekish was en route to arrest him, he strove to hide out. Nevertheless, he was caught and punished at the end. This study thoroughly evaluates Mayajuk's activities.

Keywords: Shams al-din Mayajuk, Ala al-din Tekish, Khwarazmshahs, Abbasids, Hamadan

Giriş

Hârezmşâhlar Devleti (1097-1231) Hârezm'den Azerbaycan'a kadar genişleyen toprakları ile Selçuklu Devleti'nden sonra bölgeye hâkim olan bir Türk devletidir.¹ Hânedanın müessisi olan Hârezmşâh Atsız tâbi olduğu Selçuklu Sultanı Sencer (ö. 552/1157) ile mücadele ederek bağımsızlığını kazanmıştır.² Atsız'ın ölümünden sonra başa geçen İl-Arslan (ö. 567/1172) döneminde ise devletin sınırları genişlemeye başlamıştır. Bu dönemde Dihistan ve Horasan'da hâkimiyet kurulmuş ve Mâverâünnehir üzerinde etkili olunmaya çalışılmıştır. İl-Arslan'ın ardından devletin başına önce veliahtı olan küçük oğlu Sultanşâh Mahmud (ö. 598/1193), sonra da büyük oğlu Alâeddîn Tekiş (ö. 596/1200) geçmiştir. Bu dönemde ülkenin sınırlarını daha da genişleten Tekiş aynı zamanda kardeşi Sultanşâh Mahmud'un Hârezmşâhlar tahtını yeniden ele geçirme çabalarına karşı da mücadele etmek zorunda kalmıştır.³ Alâeddîn Tekiş Kıpçakları hâkimiyet altına almış, Mâverâünnehir üzerine yürümüş ve Gurlular (1000-1215) ile de münasebetlerde bulunmuştur. Ayrıca Horasan'ı da ele geçirerek bu coğrafyayı Hârezmşâhlar Devleti sınırları içerisine dâhil etmiştir. Bu arada kardeşi Sultanşâh Mahmud'un da ölümü ile topraklarındaki hakimiyetini pekiştiren Tekiş, Irak Selçukluları (1118-1194) üzerine sefere çıkmıştır.⁴ Sultan Alâeddîn Tekiş zamanında Hârezmşâhlar Devleti'nde emirlik, atabeylik ve

- 1 Hârezmşâhlar Devleti tarihi hakkında bk. M. Fuad Köprülü, "Hârizmşahlar", *İslam Ansiklopedisi*, V/I, (1987), s. 265-296; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2000; Ziya Bünyatov, *Harezmsahlığı ve Enuştekinler Devleti*, Tükçe çev. Tural Rızayev, Derin Yayınevi, İstanbul 2003; Abbas Perviz, *Tarih-i Selâcika ve Hârizmşahan*, Tahran 1351hş; Clifford Edmund Bosworth, "Kharazm-shahs", *Encyclopedia of Islam*, IV, (1978), s. 1065-1068; Aydın Taneri, *Harezmsahlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, Ankara 1993; Aydın Taneri, "Hârizmşahlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XVI, (1997), s. 298-231; Abdülkerim Özyayın, "Harezmsahlar Devleti", *Türkler*, IV, Ankara (2002), s. 808-896; Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of The Khwarazmshahs*, Karachi 1978; Afâf Seyyid Sabra, *et-Târihu's-siyâsi li'd-devleti'l-Hârezmiyye*, Kahire 1407/1987; Allahyar Hilatberi, *Târih-i Hârezmşâhiyân*, Tahran 1381hş; Aydın Taneri, *Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamânı*, Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara 1977; Gülseren Azar Nasirabadi, "Hârizmşâhlar Devleti", *Ötüken'den Kırmıa Türk Dünyası Kültür Tarihi*, haz. Ahmet Kanlıdere – İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2020, s. 229-249.
- 2 Hârezmşâh Atsız'ın bağımsızlık mücadelesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi İkinci İmparatorluk Devri*, V, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1991, s. 315-323, 336-353; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, s. 44-65; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, I, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınevi, İstanbul 2013, s. 267-278; Fırat Umanç, *Atsız Dönemi Harezmsahlar Tarihi (1128-1156)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2017, s. 20-58.
- 3 Alâeddîn Tekiş ile Sultanşâh Mahmud arasındaki mücadele hakkında tafsilâtlı bilgi için bk. Gülseren Ceceli, *Hârizmşah Hükümdarı Sultanşah Mahmud (567-589/1172-1193)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006.
- 4 Alâeddîn Tekiş dönemindeki siyasi faaliyetler ve Sultan II. Tuğrul ile mücadelesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Clifford Edmund Bosworth, "Tekish", *Encyclopedia of Islam*, X, (1997), s. 415; Fuad Köprülü, "Hârizmşahlar", s. 269-270; İbrahim Kafesoğlu, "Tekiş", *İslam Ansiklopedisi*, XII/I, (1979), s. 135-137; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 123-126; *The Cambridge History of Iran*, V, ed. J. A. Boyle, Cambridge of the University Press, Cambridge 1968,

nakiplik görevlerini yerine getiren Şemseddin Mayacuk işte bu dönemin önemli bir figürü olup Tekiş'in Irak ve çevresindeki mücadelesinde muhtelif, önemli roller üstlenmiştir.

1. Mayacuk İsminin Yazılış ve Okunuş Şekilleri

Orta Çağ tarihine ait ve Hârezmşâhlar Devleti ile ilgili bilgi veren başlıca kaynaklarda “Mayacuk” ismi farklı yazım şekilleri ile kullanılmıştır. Hatta bazen adın telifi aynı kaynaktan dahi farklılık arz etmektedir. Buna bağlı olarak gerek kaynak eserlerin Türkçe tercümelerinde gerekse ülkemizde Hârezmşâhlar tarihine ait çalışmalarda bu adın okunuşuna dair çeşitli şekiller bulunmaktadır.

Mayacuk isminin kaynaklardaki telifine bakıldığında ilk olarak *Rahatu's-sudur*'un neşrinde bu adın میاجق olarak kaleme alındığı görülür.⁵ *el-Kâmil fi't-târih*'in neşrinde yine میاجق olarak yazılmıştır.⁶ *Târih-i Cihângüşâ*'da ise Mayacuk ismi iki şekilde geçmektedir. Bunlardan birisi میاجق olup⁷ diğeri ise میانجق'tur⁸. *Câmiü't-tevârih*'te de میاجق⁹ ve میاجوق¹⁰ olarak iki farklı şekilde telif edilmiştir. *Ravzatu's-safâ*'da sadece میاجق¹¹ olarak verilmiş olup *Habîbü's-siyer*'de ise aynı *Ravzatu's-safâ*'da olduğu gibi میاجق şeklinde kaydedilmektedir¹². Bir vefayat eseri olan *el-Vâfi bi'l-vefayat* adlı yapıtta ise میانجق şeklinde yazılmıştır.¹³ Dönemin önemli kaynaklarından *Târih-i Taberistân*'da ise bu isim yine میاجق olarak telif edilmiştir.¹⁴

Mayacuk isminin nasıl okunması gerektiği hususunda yine farklı okunuş şekillerinin olduğu bilinmektedir ve bu konuda tam bir birlik bulunmamaktadır. Elbette bunun en büyük sebebi ismin kaynaklarda farklı şekilde yazılmış olmasıdır. Dolayısı ile kaynak eserlerin Türkçeye yapılan tercümelerinde ya da Hârezmşâhlar ile ilgili yapılmış olan belli başlı araştırma eserlerinde bu isim

s. 188-192; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Çizgi Yayınevi, Konya 2001, s. 314-318; Pınar Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 130-138; Abdülkerim Özeydin, “Hârezmşâhlar Devleti”, s. 888-889; Meryem Gürbüz, “Tekiş, Alâeddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XL, (2011), s. 364-365.

5 Muhammed b. Ali er-Râvendî, *Rahatü's-sudur ve âyetü's-sürur*, Tashih: Muhammed İkbâl, Tahran 1364hş, s. 366, 380-384, 390-391, 393, 395-399.

6 Ebü'l Hasen İzzeddin İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, XII, Beyrut 1982, s. 108, 111, 152.

7 Alâeddin Ata Melik, *Târih-i Cihângüşâ-yi Cüveynî*, II, Tashih: Muhammed Kazvîni, Tahran 1390hş, s. 37-38. Eserin neşrinde farklı nüshalar karşılaştırılmıştır. Bunlardan Paris Milli Kütüphanesinde bulunan ve 1563 numarada kayıtlı olan ve eserin neşrinde “o” ile kısaltılmış olan nüshasında میانجوق olarak geçmektedir.

8 Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, II, Farsça, s. 33, 41-42. Burada naşir Muhammed Kazvîni'nin karşılaştırdığı farklı nüshalardan “o” de yine میانجوق olarak bir yazılışı mevcuttur.

9 Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *Câmiü't-tevârih*, I, Tashih ve Tehşîye: Muhammed Ruşen – Mustafa Ruşenî, Tahran 1373hş, s. 351.

10 Reşidüddin *Câmiü't-tevârih*, I, s. 401-402.

11 Hamideddin Muhammed Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, IV, Tahran 1339hş, s. 375, 377-380.

12 Gıyâseddin Muhammed Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, II, Tahran 1353hş, s. 639-640.

13 Ebu's-Safâ Salâhüddin Halil es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, XIII, Wiesbaden 1984, s. 429.

14 Bahâeddin Muhammed b. Hasan İbn İsfendiyâr, *Târih-i Taberistân*, II, Tashih: Abbas İkbâl, [y.y.] [t.y.], s. 159,160,163.

farklı şekillerde verilmiştir. Bu okunuşlar Mayacık¹⁵, Mayacuk¹⁶ ve Mayancuk'tur¹⁷. Kaynaklar incelendiğinde *Târih-i Cihângüşâ*'daki farklı nüshalarda ve *Câmiü't-tevârih*'te ismin sonundaki ج harfi ile ق harfi arasında و harfinin bulunduğu görülmektedir. Bu durum و harfinin “u” olarak okunmasını gerektirdiğinden kelimenin sonunun “cuk” olarak okunması uygun görünmektedir. Özellikle isimdeki و harfinin bu şekilde belirtilmesi önemli bir husustur. Her ne kadar iki harf arasındaki و harfi bazı kaynaklarda belirtilmemiş olsa da bu durum ismin Mayacuk veyahut Mayancuk olarak okunmasına engel değildir. Çünkü arada و harfi olmadan da son hecenin “u” olarak okunması mümkündür. Halbuki belirtilen kaynaklarda و harfi özellikle vurgulanmıştır. Bu durum da ismin Mayacuk ve Mayancuk şeklinde telaffuz edilmesinin daha münasip olduğunu göstermektedir.

2. Mayacuk'un Tarih Sahnesine Çıkışı

Hârezmşâh Alâeddin Tekiş ülkesinin sınırlarını genişletmek ve Selçukluların hâkimiyeti altında bulunan Irak bölgesini topraklarına katmak için hareket etmeye karar vermişti. Bu dönemde Irak Selçukluları içerisinde iktidar mücadelesi yaşanmış ve Sultan II. Tuğrul (ö. 590/1194) hapsedilmişti. Ancak bu sırada Sultan II. Tuğrul ile mücadele etmiş olan Azerbaycan Atabegi Kızıl Arslan'ın¹⁸ Şâban 587'de (Ağustos-Eylül 1191) ölümü üzerine Irak emîrleri kendi aralarında anlaşarak toprakların idaresini paylaşmışlardı. İşte bu sırada Şemseddin Pehlivan'ın İnanç Hatun'dan¹⁹ olan oğlu Kutluk İnanç da bütün Irak-ı Acem bölgesinin yönetimini ele geçirmişti. Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul 588 (1192) yılında hapis hayatının bitmesinin ardından Kutluk İnanç ile mücadele ederek onu hezimete uğrattı. Mağlubiyeti sonrasında Kutluk İnanç, Sultan Alâeddin Tekiş'ten yardım istedi ve neticede Hârezmşâhlar, Selçukluların hâkimiyeti altında bulunan Irak toprakları üzerine yürüdü. Ancak Tekiş'i çağırdığına pişman olan Kutluk İnanç daha sonra firar ederek bir kaleye sığındı.²⁰ Hârezmşâh Tekiş ise Selçukluların bulunduğu coğrafyaya ilerlemeye devam etti.

15 Bazı kaynakların tercümesinde Mayacık şeklinde okunuşu ile ilgili bk. Muhammed b. Ali er-Râvendî, *Râhat-üs-sudûr ve âyet-üs-sürûr*, II, Türkçe çev. Ahmet Ateş, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1999, s. 336, 350-354, 360, 363-368; Ebü'l Hasen İzzeddin İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, Türkçe çev. Abdülkerim Özeydin, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008, s. 597, X, s. 1, 33. Araştırma eserlerinde Mayacık şeklinde okunuşu hakkında bk. Aydın Taneri, *Harezmsahlar*, s. 29-30; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 127, 132, 134-135, 140-143, 145; İbrahim Kafesoğlu, “Tekiş”, s. 137-138; Meryem Gürbüz, “Tekiş, Alâeddin”, s. 365.

16 İsmi Mayacuk şeklinde okunuşu ile ilgili bk. Fuad Köprülü, “Hârizmşâhlar”, s. 270; Abdülkerim Özeydin, “Harezmsahlar Devleti”, s. 889.

17 *Târih-i Cihângüşâ*'nın tercümesinde Mayancuk olarak okunmuştur. Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, Türkçe çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara 1998, s. 270-275.

18 Sultan II. Tuğrul'un hem atabegi hem de tehlikeli bir rakibi olan Kızıl Arslan hakkında bk. Murat Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2019, s. 147-154; Pınar Kaya, *Arslansah ve II. Tuğrul*, s. 105-126.

19 İnanç Hatun hakkında bk. Pınar Kaya, “Selçuklu Tarihinde Kadın İhtirasına Bir Örnek: İnanç Hâtun ve Evlilikleri”, *Uluslararası Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 9, (Güz 2018), s. 205-218.

20 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, Türkçe çev., s. 596; Cüveynî, *Târih-i Cihangüşâ*, Türkçe çev., s. 266; Reşidüddin, *Câmiü't-tevârih*, I, s. 348; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 118-119; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 314.

İşte Mayacuk'un tarih sahnesine çıkışı ise Alâeddîn Tekiş'in bölgeye gelişiyle Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul ile Hârezmliler arasında gerçekleşen bir muharebede yer alması dolayısıyladır. Alâeddîn Tekiş, Rey şehrine gelmesinin ardından mezkûr kentin yakınlarındaki Taberek Kalesi'ni ele geçirdi. Bununla birlikte Sultan II. Tuğrul ile de anlaşma yaparak Rey'in kendi elinde kalmasını sağladı.²¹ Ardından kardeşi Sultanşah ile ilgili vuku bulan meseleleri çözmek üzere 589'da (1193) buradan ayrıldı.²² İnanç Hatun ise Sercihân'a²³ giderek Sultan II. Tuğrul'un kızını Alâeddîn Tekiş'in oğlu Yunus Han'a istedi ve ardından geri döndü²⁴. Ancak 589 (1193) yılı ilkbaharında Irak Selçuklu Sultanı Rey şehrine gitti ve Taberek Kalesi'ni kuşatıp kentte tahribata sebep oldu. Böylelikle Rey tekrar Irak Selçuklularının eline geçmiş oldu.²⁵ Tekiş'in kale muhafızı olan Tamgaç öldürüldü ve Hârezm emirlerinin ileri gelenleri de esir edilerek Rey'de bulunan Ferrezin Kalesi'ne gönderildi. Bundan sonra ise Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul Hemedan'a geldi. Bu sırada Rey şehrinde Hâce Mu'in bulunmaktaydı. Gürgân, Bistâm ve Damgân taraflarında bulunan Hârezmlilerden bir topluluk onun üzerine hücum ettiği zaman bir hayli zor durumda kalan Hâce Mu'in, Sultan II. Tuğrul'dan yardım istemiş ve o da bu yardım talebine müspet cevap vermişti. Nihayetinde Selçuklu ve Hârezm orduları Hâr-ı Rey Deresi'nde 4 Muharrem 590 (30 Aralık 1193) tarihinde karşı karşıya geldiler.²⁶ İşte bu savaşta Hârezmli emirlerden Mayacuk, Sutaş ve Muhammed Han ile birlikte 25 kişi Irak Selçukluları tarafından esir olarak ele geçirildiler ve aralarından pek çok Hârezmli öldürüldü.²⁷ Ancak Mayacuk her nasılsa bir şekilde katledilmekten ve esaretten kurtuldu.

Hârezmşâh Tekiş, Irak Selçuklu Devleti'nin muharebeyi kazanıp Hârezmlilere yapılanları öğrendiği zaman 590 (1193-1194) senesi başlarında derhal Rey şehri üzerine yürüdü. Bu arada Kutluk İnanç geçmiştiki meselelerden dolayı kendisinden özür diledi. Sultan Alâeddîn, Kutluk İnanç'ı affetti ve onu öncü kuvvet olarak Rey'e gönderdi.²⁸ Diğer yandan yaşanan bu gelişmeler üzerine Sultan II. Tuğrul'un kumandanları ona Rey şehrinde çıkmasını tavsiye ettikleri hâlde Irak Selçuklu Sultanı bunu kabul etmedi.²⁹ Netice itibarıyla de iki taraf Rey civarında karşı karşıya

21 Râvendî, *Rahatü's-südü'r*, II, Türkçe çev., s. 336; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, Türkçe çev., s. 596; Cüveynî, *Cihangüşâ*, Türkçe çev., s. 266-267; Reşidüddin, *Câmiü't-tevârih*, I, s. 348.

22 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, Türkçe çev., s. 596; Cüveynî, *Târih-i Cihangüşâ*, Türkçe çev., s. 266-267; Reşidüddin, *Câmiü't-tevârih*, I, s. 348; Ghulam Rabbani Aziz, *Khwarazshahs*, s. 24.

23 Deylem Dağları'nda Zencan, Kazvin ve Ebher Ovası'na hâkim müstahkem bu kale hakkında bk. Yâkût el-Hamevi, *Mu'cemü'l-büldân*, III, yay. Ferid Abdülaziz el-Cündî, III, Beyrut 1990, s. 234.

24 Râvendî, *Rahatü's-südü'r*, II, Türkçe çev., s. 336.

25 Sadreddîn Ebü'l-Hasan, *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye*, Türkçe çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayinevi, Ankara 1999, s. 133; Râvendî, *Rahatü's-südü'r*, II, Türkçe çev., s. 336; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlars*, s. 124; Afaf Seyyid Sabra, *ed-devleti'l-Hârezmiyye*, s. 71; Ziya Bünyatov, *Hârizmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti*, s. 53.

26 Râvendî, Ebu Hamid zeylinde bu tarihin geçtiğini ifade eder. *Rahatü's-südü'r*, II, Türkçe çev., s. 336.

27 Râvendî, *Rahatü's-südü'r*, II, Türkçe çev., s. 336; İbrahim Kafesoğlu, "Tekiş", s. 137; Faruk Sümer, "Tuğrul II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLI, (2012), s. 343.

28 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, Türkçe çev., s. 597; Cüveynî, *Târih-i Cihangüşâ*, Türkçe çev., s. 268; Reşidüddin, *Câmiü't-tevârih*, I, s. 349.

29 Alâeddîn Tekiş'in Büyük Hâcib'i Şehâbeddin Mesud Hâr-ı Rey'e gelerek Sultan Tuğrul'a gizlice bir mektup göndermiş ve ona Rey'den çıkarak Sâve'ye gitmesini tavsiye etmiştir. Bu sayede Tekiş ile anlaşma yapabileceğini ve kan dökülmeden sorunun halledilebileceğini söylemiştir. Bununla beraber Sultan Tuğrul'un kumandanları

geldiler. Alâeddin Tekiş'in askerlerinin muharebeyi kazanması ile Sultan II. Tuğrul, Kutluk İnanç tarafından 29 Rebiülevvel 590 (24 Mart 1194) tarihinde öldürüldü.³⁰ Böylelikle Irak Selçuklu Devleti sona erdi ve Tekiş, Irak topraklarına hakim oldu.

Hârezmşâhlar Devleti'nin pek çok devletle olduğu gibi hilâfeti elinde bulunduran Abbâsiler ile de siyasî münasebetleri olmuştur.³¹ Bu bağlamda Alâeddin Tekiş'in Irak bölgesine hâkim olması ile birlikte Halife en-Nâsır doğal olarak bu topraklardan pay istemekteydi. Sultan'ın bu tavra menfi cevap vermesi üzerine halife de veziri Müeyyedüddin İbnü'l-Kassab'ı ona gönderdi.³² Vezirin tavırları neticesinde Sultan Tekiş, Müeyyedüddin'in üzerine ordu sevk etti ve vezirin kaçmasıyla askerlerini onun peşinden gönderdi. Alâeddin Tekiş bu bölgeden çok sayıda ganimet elde ettikten sonra Hemedan'a ilerledi.³³ Ardından Irak bölgesinin yönetimini emîrleri ve memurları arasında paylaştırdı. İsfahan'ın yönetimini Kutluk İnanç'a, Rey şehrinin idaresini de oğlu Yunus Han'a teslim etti.³⁴ İşte bu sırada Mayacuk'u da onun emrine vererek atabeg ve ordu müfettişi (nakib

ve Kazvin hakimi Nüreddin Kara da bu şekilde davranmasının uygun olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca Tekiş'in Rey'e gelerek ilerlemesinden sonra Sultan Tuğrul'un İsfahan ve Hemedan'da ona karşılık verebileceğini söyleyerek böylelikle anlaşma sağlanabileceğini de ifade etmişlerdir. Ancak Sultan Tuğrul tavsiyeleri dinlememiş ve muharebe etmek üzere Rey şehrinde çıkarak üç fersah ileride karargah kurmuştur. (Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye*, s. 134-135; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 125; Abdülkerim Özeydin, "Harezmsahlar Devleti", s. 889.).

- 30 Tuğrul, Tekiş'in ordusuna hücum etti ise de etrafını çevirerek onu atından aşağı attılar. Ardından da başını keserek Sultan Alâeddin'e götürdüler. O ise Tuğrul'un kesik başını aynı gün Bağdat'a gönderdi. (Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 341; Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye*, s. 136; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, Türkçe çev., s. 597; el-Feth b. Ali Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türkçe çev., Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1999, s. 269-270; Cüveynî, *Târih-i Cihangüşâ*, Türkçe çev., s. 269; Reşidüddin, *Câmü't-tevârih*, I, s. 350; Gregory Abû'l-Ferec, *Abû'l-Ferec Tarihi*, II, Türkçe çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1950, s. 467; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XVI, s. 457; Ebû Abdullâh Şemseddin Zehebî, *Târüh'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, (581-590), Beyrut 1987-1999, s. 377-378; İmâdeddin Ebû'l Fidâ, *Târîhi Ebû'l-Fidâ*, III, Beyrut, [t.y.], s. 177; Sultan Tuğrul'un ölümü ile ilgili ayrıca bk. Faruk Sümer, "Tuğrul II", s. 344; Hüseyn Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 318; Pınar Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi*, s. 135-137.
- 31 Hârezmşâhlar Devleti'nin Abbâsi Halifeliği ile münasebetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hinduşâh b. Sencer Nahçivânî, *Tecâribü's-selef*, nşr. Abbas İkbâl, Tahran 1357hş, s. 324, 332; Safedî, *el-Vâfi*, VI, s. 311-313; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 123-141, 214-221; Allahyar Hilatberî, *Târih-i Hârezmşâhiyân*, s. 47-62; İbrahim Bâvefa, "Münasebât-ı Siyâsi Hârezmşâhân ve Abbâsiyân", *Târih-i İslâm*, Bahar, 25, (1385hş.), s. 101-142; Gülseren Azar Nasirabadi, "Hârezmşâhlar Devleti'nin Abbâsi Halifeliği Üzerinde Hakimiyet Kurma Çabaları", *Ortaçağ Tarihçiliğinde Bir Duayen*, Prof. Dr. Abdülkerim Özeydin'a Armağan, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2020, s. 505-520.
- 32 Müeyyedüddin İbnü'l-Kassab ile Sultan Tekiş arasındaki münasebetler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, Türkçe çev., s. 597; Cüveynî, *Târih-i Cihangüşâ*, Türkçe çev., s. 269-270; Reşidüddin, *Câmü't-tevârih*, I, s. 350-351; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 375; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 127; Gülseren Azar Nasirabadi, "Abbâsi Halifeliği", s. 506-511.
- 33 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, Türkçe çev., s. 597; Cüveynî, *Târih-i Cihangüşâ*, Türkçe çev., s. 269. İbn İsfendiyar'ın bildirdiğine göre Alâeddin Tekiş Mayacuk'un emrine 2.000 asker vermişti. (Bahâeddin Muhammed İbn İsfendiyar, *Târih-i Taberistân*, II, Tashih: Abbas İkbâl, [y.y.] [t.y.], s. 159).
- 34 Cüzcânî'ye göre Tekiş Irak'ı Sultan Tuğrul'un elinden aldıktan sonra oğlu Yunus Han'a verdi. O da halka iyi davranarak Irak'ta hâkimiyetini kurdu. Ancak Yunus Han ile hilâfetin askerleri arasında düşmanlık başladı. (Cüzcânî, Minhaceddin, *Tabakât-ı Nâsrî*, I, Tashih: Abdullhâyy Habîbî, Tahran 1389hş, s. 304; *Tabakât-ı Nâsrî*, Türkçe çev. Erkan Göksu, Ankara 2015, s. 127). Hândmir'e göre ise Sultan Tekiş Rey'i oğlu Yunus Han'a verdi. İsfahan'ın yönetimini de Kutluk İnanç'a havale etti ve Irak bölgesinin diğer emîrlerini de onun hizmetine sundu. (*Habîbü's-siyer*, II, s. 639. Ayrıca bk. Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, IV, s. 375; Abû'l-Ferec, *Abû'l-Ferec Tarihi*, II, s. 467; Afaf Seyyid Sabra, *ed-devleti'l-Hârezmiyye*, s. 76; Şehnâz Râzpûş, "Tekiş, Alâeddin", *Dâneşnâme-yi Cihân-e İslâm*, VII, (1383hş.), s. 34; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, Türkçe çev. İlyas Kemaloğlu, TEAS

olarak görevlendirdi. Ardından da Horasan'a doğru yola çıktı.³⁵ Böylelikle kendisine verilen yeni mesuliyetlerle birlikte Mayacuk'un yetkileri artırılmış oldu.

3. Vezir Müeyyedüddîn ve Kutluk İnanç ile Mücadelesi

Sultan Alâeddîn Tekiş tarafından kendisine İsfahan'ın idaresi verilmiş olan Kutluk İnanç isyankâr bir tavır içerisinde girerek Hemedan üzerine yürüdü. Bunun üzerine Rey şehrinde bulunan Yunus Han ve Mayacuk hazırlamış oldukları büyük bir ordu ile harekete geçti. Kutluk İnanç ise beraberinde Iraklılar olduğu halde geri çekilerek hilâfet merkezi olan Bağdat'a kaçmak zorunda kaldı. Ancak Yunus Han'ın ordusunun firar edenlerin peşini bırakmaması üzerine Muhammedî ve Samin köyleri arasında karşılaştılar. Yapılan muharebeyi Yunus Han kazandı ve böylelikle Hârezmşâh'ın askerlerinin kumandanı olan Mayacuk önemli bir zafer elde etmiş oldu.³⁶ Mağlup olan Kutluk İnanç ise Vezir Müeyyedüddîn'e sığınmak için halifenin ordugahına gitti. Vezir kendisine at, çadır ve diğer ihtiyaç duyduğu şeyleri verdi. Ayrıca Kutluk İnanç ile birlikte yanındaki emirlere de hilatler giydirdi. Sonra da Kirmanşâh'a gitmek için ayrıldılar ise de Vezir Müeyyedüddîn oradan Hemedan'a gitti. İşte bu sırada Mayacuk ve Yunus Han beraberindeki askerler ile birlikte Hemedan'da idiler.³⁷ Ancak Halifenin askerlerinin Hemedan'a yaklaşması onları Rey'e doğru çekilmek durumunda bıraktı. Nitekim Müeyyedüddîn 591 yılı Şevval ayında (Eylül 1195) Hemedan'ı istilâ etti. Hârezmşâhların, Hemedan'dan çekilmesi ile cesaret bulan vezir bu kez de Rey üzerine yürümeye karar verdi. Önce Müeyyedüddîn yola çıkarken ardından da Kutluk İnanç harekete geçti. Harakân, Mezdegân, Sâve ve Ave'yi ele geçirdikten sonra Rey şehrine gittiler. Burada bulunan Hârezm kuvvetleri ise Rey'den ayrılarak Hâr-ı Rey'e yöneldiler. Ancak Müeyyedüddîn'in onların peşinden asker göndermesi üzerine Hârezmliler Damgân, Bistâm ve Cürcân'a gitmek üzere oradan ayrıldılar. Hârezmlileri takibi bırakan vezirin kuvvetleri ise Rey'e geri döndü. Ancak ele geçirilen yerlerin kimin hakimiyeti altında kalacağı veya paylaşılması meselesinden mütevellit Müeyyedüddîn ile Kutluk İnanç'ın arası açılmaya başlamıştı. Öyle görünüyor ki halifenin veziri, Hârezmşâhlardan alınan toprakların hâkimiyetini bölüşmeye niyetli değildi. Netice itibariyle Kutluk İnanç, Rey'i ele geçirdi. Bu durum karşısında vezir

Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 121.

35 Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, Türkçe çev., s. 269-270; Reşidüddîn, *Câmiü't-tevârih*, I, s. 350-351; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, s. 375; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, II, s. 639. İbnü'l-Esir'in rivayetine göre Hârezmşâh, Hemedan'a döndükten sonra bu şehir ve civarını ele geçirerek Kutluk İnanç'a teslim edip birçok yeri de adamlarına verdi. Ardından Mayacuk'u onların başına getirdikten sonra Hârezm'e geri döndü. (*el-Kâmil*, Türkçe çev., IX, s. 597; Abbas İkbâl Aştîyânî, *Târih-i Mufassal İrân*, [y.y.] [t.y.], s. 395).

36 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 346. İbnü'l-Esir bu savaşın Zencan yakınlarında olduğunu bildirir. (*el-Kâmil*, X, Türkçe çev., s. 1. Ayrıca bk. İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsâhlar*, s. 132).

37 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, Türkçe çev., s. 1; Ziya Bünyatov, *Hârezmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti*, s. 56; Ziya Bünyatov, *Azerbaycan Atabegleri*, s. 122. Reşidüddîn'in kaydına göre halifenin veziri Müeyyedüddîn Huzistan'ın fethinden sonra Acem bölgesini alması için buraya gönderildi. Kendisi Hulvan'a ulaştığında Kutluk İnanç onun yanına gelip kendisine saygı gösterdi. Ardından da birlikte Hemedan'a doğru yola çıktılar. Bu sırada Hârezmşâh'ın askerleri Hemedan'da bulunuyordu ve onların başında da Mayacuk vardı. (*Câmiü't-tevârih*, I, s. 401).

Müeyyedüddîn'in şehri yeniden kuşatmasıyla Kutluk buradan ayrılmak durumunda kaldı ve Rey kenti vezirin eline geçti.

Kutluk İnanç yanında bulunan emirleriyle Ave şehrine yürüdü, ancak vezir Müeyyedüddîn'in şahnesi buradaydı ve onların şehre girmesine izin vermedi. Kutluk ve adamları buradan uzaklaştığında vezir de onların arkasından Hemedan'a doğru hareket etti ve yolda kendilerine yetişti. Kutluk İnanç ise askerleri ile birlikte Kerece'ye giderek buradaki derbente konakladı. Onu takip eden Müeyyedüddîn'in de gelmesiyle iki taraf karşılaştı ve Kutluk yenildiği gibi canını zor kurtardı.³⁸ Bu zaferin ardından vezir Müeyyedüddîn Hemedan'a doğru yola çıktı.³⁹ Bu arada Yunus Han'ın gözünde âniden bir rahatsızlık belirdi. Hekimlerin bu hastalığı tedavi edememeleri üzerine Yunus Han yerine vekil olarak Mayacuk'u bırakarak Irak'tan ayrıldı.⁴⁰

Irak bölgesinde hâkimiyet arayışı içerisinde olan Kutluk İnanç belli ki Irak Selçuklularının mirasını kendi hükmü altına almak istiyordu. Bunun için Hârezmşâhlar ve hilâfet arasında taraf değiştiriyordu. Ancak bu durum Mayacuk'un bölgede sağlayacağı hakimiyeti zedeliyordu. İşte bu sebeple Kutluk İnanç'ın ortadan kaldırılması gerekli idi. Her ne kadar Cemâleddîn Ayaba, Kutluk İnanç'ın Rey'e gitmek istemesine karşı çıktı ise de o dinlemeyerek bu şehre doğru ilerledi.⁴¹ Râvendî'nin zikrettiğine göre Rey'e gelen Kutluk, Ave'de öldürülen Sirâceddîn Kaymaz'ın mirasından 160.000 dinar aldı ve daha sonra bölgede hâkimiyet kurmak için harekete geçti. Bu sırada Mayacuk ve Hârezmlilerden birkaç kişi Simnân ve Damgân'da bulunuyordu. Onlar Kutluk İnanç ile anlaşarak onun yanına gelmek istediklerini bildirdiler. Aslında amaçları bir şekilde Kutluk'u öldürmekti. Nitekim bu emirler kendilerini onunla aynı fikirdeymiş gibi gösterdiler. Yakınlık ve sevgi dolu tavırlarla sanki Kutluk İnanç'ı destekliyormuş gibi davrandılar. Daha sonra Mayacuk ve Hârezmli emirler ondan Sâve'ye bir öncü göndermesini ve askerlerini ormanlardan çıkarmasını istediler.⁴² Kendisine kurulan tuzağa düşen Kutluk İnanç öldürüldü ve ardından da başı gövdesinden ayrıldı. Bu hadiseden sonra Fahreddîn Server onun başı ile vücudunu satın aldı ve Hemedan'a babasının türbesine gönderdi. Kutluk İnanç 592 yılı Cemâziyelahir ayında

38 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, Türkçe çev., s. 1-2; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, Türkçe çev., s. 272; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsâhlar*, s. 134; Abbas İkbâl Aştıyânî, *Târih-i Mufasssal İrân*, s. 395. Reşidüddîn'in kaydettiğine göre ise Müeyyedüddîn ordusu ile birlikte Hemedan'a ulaşınca Hârezm askerleri Rey'e gitti. Böylelikle Hemedan, vezirin eline geçti. Ardından da Kutluk İnanç ile beraber Hârezmlilerin peşinden ilerlediler. Onlar Gürgan'da yenildiler ve halifenin ordusu Damgan ve Bistam'dan geri döndü. Ardından Rey'i aldı. Vilayetler Hârezm ordusundan boşalınca bu durum karşısında harekete geçen Kutluk İnanç ve Irak ümerası vezire muhalefet ederek Rey'e girdiler. Müeyyedüddîn'in şehri kuşatması üzerine Ave'ye giden Kutluk İnanç ise vezirin şahnesinin onlara geçit vermemesi neticesinde ordusu ile birlikte Kerece'ye gitti. Arkasından gelen Müeyyedüddîn ile Kutluk İnanç arasında savaş yapıldı ve Kutluk yenildi. (*Câmiü't-tevârih*, I, s. 401).

39 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, Türkçe çev., s. 2.

40 Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, Türkçe çev., s. 271; Ghulam Rabbani Aziz, *Khwarazmshahs*, s. 28. Bulunduğu vilayette, yani Rey şehrinde bu hastalığa çare bulunamaması üzerine yerine Mayacuk'u bırakarak Horasan'a gitti. Mirhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, s. 376; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, II, s. 639; Abbas İkbâl Aştıyânî, Yunus Han'ın 591(1194-1195) yılında kör olduğunu ifade eder. (*Târih-i Mufasssal İrân*, s. 396).

41 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 349.

42 Râvendî'ye göre aslında Selçuklu sultanının kızı ve Yunus Han'ın karısı olan hatun Kutluk İnanç'tan babasının öcünü almak için böyle bir oyun oynamıştı. (*Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 350-351; Ziya Bünyatov, *Hârizmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti*, s. 57; Ziya Bünyatov, *Azerbaycan Atabegleri*, s. 123).

(Mayıs 1196) defnedildi. Daha önce Hemedan reisi olan ve sultan II. Tuğrul tarafından öldürülen Alâeddevle'nin oğlu Mecdeddîn b. Alâeddevle de Rey şehrinde hapsedilerek Mayacuk'ın elinde kaldı.⁴³

Cüveynî'ye göre ise Yunus Han'ın Mayacuk'u vekil bırakarak Rey'den ayrılmasından kısa bir süre sonra Bağdat'ta Vezir Müeyyedüddîn komutasında Irak'a hücum etmek için ordu hazırlandı. Bunu duyan Kutluk İnanç Mayacuk'a yardım etmek için Rey'e geldi. Onlar bir süre iyi geçindilerse de Mayacuk bir gün ansızın Kutluk İnanç'ı öldürerek başını Hârezme yolladı. Bu duruma sebep olarak da devlete isyan etmeyi düşündüğü fikrini gösterdi. Alâeddîn Tekiş bu özrü kabul etmedi ve Kutluk İnanç'a haksızlık yapıldığı için müteessif oldu. Aslında sultan Mayacuk'ın bu davranışını bir isyan işareti olarak gördü, ancak bu mevzudan kimseye bahsetmedi.⁴⁴ Böylece Mayacuk da tüm Hemedan'a hâkim oldu ve nâibü'l nükebâ İzzeddîn Yahya'yı da burada görevlendirdi.⁴⁵ Böylelikle Mayacuk bir oldu bitti ile Kutluk İnanç'ı ortadan kaldırmış ve aynı zamanda bölgeye hâkim olmak isteyen önemli bir rakibinden de kurtulmuştu. Bundan sonra gücü daha da artmaya devam edecekti. Tüm bu hadiseler zuhur ederken Müeyyedüddîn, hilâfet ordusu ile Hemedan'a ulaşmıştı.⁴⁶

4. Hemedan Şehrini Ele Geçirmesi

Vezir Müeyyedüddîn, Hemedan'a gelerek yaklaşık üç ay şehrin dışında konakladı. Ardından da 12 Cemaziyelahir 592 (13 Mayıs 1196) tarihinde Hemedan civarında Hârezmşâh Tekiş'in köşkünü ele geçirdi.⁴⁷ Bu sırada sultanın elçisi gelerek vezirin ele geçirdiği yerlerin iadesini ve bir anlaşmanın yapılmasını istedi. Müeyyedüddîn'in yapılan teklifi kabul etmemesi üzerine Alâeddîn Tekiş derhâl Hemedan üzerine yürüdü. Tüm bu gelişmelerin yanı sıra aslında Müeyyedüddîn, Rey şehrinde hasta bir vaziyette gelmişti. Rahatsızlığının ilerlemesi sonucunda 15 Şaban 592'de (14 Temmuz 1196) Hemedan'ın Ferâvâr Mahallesi'nde vefat etti.⁴⁸

43 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 351.

44 Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, Türkçe çev., s. 272. Mirhând'a göre ise Mayacuk'a güvenen Kutluk İnanç vezir Müeyyedüddîn'e karşı yardım etmek üzere İsfahandan geldi. Ancak Mayacuk yersiz yere Kultuk'u öldürerek başını Sultan Alâeddîn Tekiş'e gönderdi. Öldürülmesine sebep olarak da Kutluk İnanç'ın Sultana isyan düşüncesinde olduğunu gösterdi. Tekiş her ne kadar Mayacuk'un bu davranışının bir isyan alameti olduğunu bilse de siyaset gereği herhangi bir davranışta bulunmadı. (*Ravzatü's-safâ*, IV, s. 377; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, II, s. 639). İbn İsfendiyar'a göre ise (*Târih-i Taberistan*, II, s. 159-160) Kutluk İnanç ve Mayacuk bir gün bir yeri ele geçirme hakkında konuştukları sırada birden Mayacuk'u öldürdü. Ardından da başını gövdesinden ayırarak Hârezme gönderdi. Kutluk İnanç'ın ölümü ile ilgili ayrıca bk. İbrahim Kafesoğlu, "Tekiş", s. 138; Abbas İkbâl Aştîyânî, *Târih-i Mufassal İrân*, s. 396; Ghulam Rabbani Aziz, *Khwarazmshahs*, s. 28; Şehnâz Râzpûş, "Tekiş, Alâeddîn", s. 34.

45 İbn İsfendiyar, *Târih-i Taberistan*, II, s. 159-160.

46 Mirhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, s. 377; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, II, s. 639; İbn İsfendiyar, *Târih-i Taberistan*, II, s. 160.

47 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 351.

48 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 351; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, Türkçe çev., s. 2; Mirhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, s. 377-378; Allahyar Hilatberî, *Târih-i Hârezmşâhiyân*, s. 51-52.

Müeyyedüddîn'in ölümü gizli tutuldu ve vezir geceleyin Şevverin Kapısı'nda defnedildi. Ancak bu durumu öğrenen Mayacuk, Rey şehrine ulak gönderip durumu Hârezmşâh Alâeddîn Tekiş'e bildirdi. Ayrıca kendisine 2.000-3.000 süvari gönderilmesini istedi.⁴⁹ Ardından da Hemedan civarına geldi. Bu arada vezirin öldüğünden habersiz olan Bağdat ordusu muharebe ediyor ve Hârezmşâh'in köşkünü bırakmıyordu. Taktikler yapan Mayacuk kimi zaman geri çekiliyor ve askerler arkasından gelince de onlarla savaşıyordu. Sahte ricat taktiğini uygulayan Mayacuk birkaç defa hezimete uğrasa da Yıvaların her iki taraftan da aldığı ağırlık ve eşyalarla muharebe meydanını terk etmesiyle zayıflayan hilâfet kuvvetlerini hezimete uğratmayı başardı. Ardından da onları Dinever'e⁵⁰ kadar kovaladı. Daha sonra Hemedan civarına gelen Mayacuk, Hârezmşâh'in köşkünü ele geçirdi. Müeyyedüddîn'in cesedini mezarından çıkararak kafasını gövdesinden ayırdı ve Hârezmşâh Tekiş'e gönderdi.⁵¹ Bu arada Hemedan'a bir emir geldi ve durumu Rükneddîn Hafız'dan öğrenmek istedi. Ancak halk kendisinden şüphelenip emirin Rükneddîn'i öldürmek için geldiğini düşünerek beraberindeki arkadaşlarını öldürdü. Mezkûr emir de kaçarak Mayacuk'un yanına gitmek mecburiyetinde kaldı. Mayacuk ise Hemedan'a elçiler gönderip sultana isyan etmemelerini ve onun şehri yakmasından korkmalarını söylüyordu. Hemedan halkı ise "Biz sultanı görmeden sizi şehri sokmayız" demek sureti ile onun karşısında duruyordu. Vaziyet üzerine kent ihata edildi ve halk da bu kuşatmaya muharebe etmek suretiyle karşılık verdi. Mayacuk durumu Alâeddîn Tekiş'e bildirince Sultan üç günde Hemedan civarındaki köşküne geldi.

Alâeddîn Tekiş 19 Şaban 592 (18 Temmuz 1196) tarihinde genel bir kabul merasimi yaptı. Daha sonra da Hemedan'a elçi gönderdi ve eğer sultanın geldiğine inanmazlarsa adam gönderip kendisini gördükten sonra şehri teslim edebileceklerini söyledi. Aksi hâlde ise Hemedan'ı zor kullanarak alacağını ve şehirde tahribata sebep olacağını bildirdi. Kentten kimse gitmeye cesaret edemeyince akıllı, faziletli, zeki bir genç ve aynı zamanda Hüsâmeddîn Tozmuş'un kethüdası olan İmâdeddîn İkrime durumu öğrenmek için Mayacuk'un yanına gitti. Dönüşünde ise beraberinde bir ferman ve Salih'in oğlunu getirdi. Ancak Hemedan halkı kendisine inanmayarak onu Müslümanların kadın ve mallarını Mayacuk'a teslim etmekle suçlayarak öldürmeye teşebbüs ettiler. Bu durum karşısında Rükneddîn Hâfız minbere çıkıp Hârezmşâh'in köşkte olduğuna dair yemin etti. Bunun yanı sıra Hemedan hatibi Alâmeddîn'in oğlu, müellif Râvendî'nin kardeşi, sultanın birkaç askeri, kadı Vecih'in oğlu, Muarrif Salah ve Sâdreddîn Kirmânî ordugâha giderek Hârezmşâh Alâeddîn Tekiş'in elini öptüler. Sultan, Sadreddîn Kirmanî'yi tanıdı ve kendisine "Çok şükür ki beni hayatta gördün" dedi. Kirmânî de Tekiş'e saygı göstererek Hemedan halkı adına ondan özür diledi. Kendisine övgülerde bulundu ve şehir halkının Mayacuk'un isyan etmiş

49 İbn İsfendiyâr'ın bildirdiğine göre Tekiş Mayacuk'u 30.000 asker ile Hemedan'a gönderdi. (*Târih-i Taberistan*, II, s. 160).

50 Batı İranda Cibâl bölgesinde tarihî şehir olan bu bölge için bk. Tahsin Yazıcı, "Dinever", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, IX, (1994), s. 356.

51 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 352; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, Türkçe çev., s. 2; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, Türkçe çev., s. 272; Reşidüddin, *Câmiü'l-tevârih*, I, s. 401; Mirhând, *Ravzatü's-safâ*, IV, s. 378; Hândmîr, *Habibü's-siyer*, II, s. 640; İbrahim Kafesoğlu, *Harezşahlara*, s. 135-136.

olmasından şüphe ettiğini söyledi. Belli ki Hemedan halkı Mayacuk'un sultana isyan ettiğini düşünerek kenti ona teslim etmek istemiyordu. Kirmânî'nin sözleri Alâeddin Tekiş'in hoşuna gitti ve o da gönülleri hoş etti. Ardından da kendisinin imamlara Iraklılardan daha çok hürmet ettiğini söyledi. Tekiş Hemedan'da dellalar çağırarak kimsenin kimseye alıp bir vereceğinin olmadığını ve eğer ordusundan bir kimse uygunsuz bir davranışta bulunursa herkesin onu öldürmeye mezun kılındığını halka duyurdu. Şehir halkı bu durumdan memnun olarak birbirlerine müjdeler verdi ve şenlikler düzenlendi.⁵² Böylelikle Hemedan yeniden Hârezmşâhların eline geçmiş oldu. Elbette bu meselenin muvaffakiyetle neticelenmesinde Mayacuk'un önemli bir tesiri vardı.

5. Irak'a Hâkim Olması ve Buradaki Faaliyetleri

Gerçekleştirdiği faaliyetler ve devlete gösterdiği yararlılıklar sayesinde güçlenen Mayacuk'un bundan sonra bölgede daha fazla etkinlik kurmaya çalıştığı görülmektedir. Hemedan'da işlerini yoluna koyan Alâeddin Tekiş şehri yeniden oğlu Yunus Han'a bırakarak İsfahan'a doğru yola çıktı. Ancak oğlunun gözleri iyi durumda değildi. Zencan'a gelmiş olan Tekiş bu sebepten ötürü Azerbaycan Atabegi Ebû Bekir b. Pehlivan'a (ö. 572/1172) mektup göndererek kendisinin Hârezm'e gitmesi gerektiğini ve bu yüzden Hemedan ile onun ilgilenmesini istediğini bildirdi. Belli ki, sultan, Yunus Han'ın hastalığı sebebiyle bölgenin yönetiminde herhangi bir zâfiyetin olmasını istemiyordu. Atabeg Ebû Bekir ise Abhazlarla mücadele hâlinde olduğundan sultanın verdiği görevi yerine getiremeyeceğini, ancak kardeşi Özbek'i Hemedan'a gönderebileceğini Tekiş'e arz etti. Bu olaylar gerçekleştiği sırada Atabeg Pehlivan'ın memlûklerinden ve emirlerinden birisi olan Nûreddin Gökçe Hemedan'a gelerek burayı istilâ etti. Ancak Özbek ve emir İzzeddin Satmaz'ın kendisiyle mücadele etmesi üzerine şehirden çıkarak İsfahan'a gitti.⁵³

Bu hadiselerin gerçekleştiği sıralarda Mayacuk kendine bir yer edinmeye çalışıyordu. Nitekim o mülhidlere hile yaparak onlara Hârezm'e gidecek yolunun olmadığını, Özbek'in Bağdat ordugahına vardığını, onlardan da korktuğunu ve aralarında güvende olmak için kendileriyle bir anlaşma yapmak istediğini söyledi. Onun sözlerine itibar eden mülhidler kendisine bir köy verdiler. Ayrıca mülhidlerin emirlerinden ileri gelenler de Mayacuk ile birlikteydi. Onları bulduğu ilk fırsatta öldürdü ve burada çok sayıda ganimet elde etti. Böylelikle gücünü toparlayan Mayacuk Hemedan'a hücum etti ve Şevverin Meydanı'nda Emîr-i Âlem ve Ebû'l-Heyc Semîn ile karşılaştı. İki gün süren savaşın sonunda Emîr-i Âlem ile Ebû'l-Heyc kaçarak Bürücird'e⁵⁴ gittiler. Mayacuk da arkalarından gitti ise de geri dönmek durumunda kaldı. Çünkü Nûreddin Gökçe ile Nâsireddin Ağuş Rey'e gitmişler, Mayacuk'un hazinesini ele geçirmişler ve Rey'de bulunan

52 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 353-354.

53 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 357-358. Nûreddin Gökçe halifeye elçi göndererek Hâr-ı Rey, Sâve, Kum, Kaşan ve Mazdegân'ın kendisine verilmesini ve İsfahan, Zencan, Hemedan ve Kazvin'in de halifelik divanına bırakılmasını teklif etti. Bu teklifin kabul görmesi üzerine de Bağdat'tan kendisine istediği yerlerin verildiği bir menşur ve beraberinde hilatler verildi. Böylelikle askerleri çoğaldı ve gücü de artmaya başladı. (İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, Türkçe çev., s. 6; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsâhlar*, s. 138).

54 Hemedan'ın kuzeyinde olan bir şehirdir. (T. Wolsoley Haig, "Bürücird", *İA*, II, 841).

adamlarını da öldürmüşlerdi. Bu durum karşısında Mayacuk Rey'e gitmek durumunda kaldı. Bunu öğrenen Nûreddin Gökçe ve Nâsireddin Ağuş kaçtı.⁵⁵

Mayacuk 594 (1197-1198) veya 595 (1198-1199) yılında İsfahan'a, buradaki Hârezmşâh askerlerini de alarak Kaşan'a gitti. Şehri muhasara etti ise de Kaşan halkı ancak dört ay ona karşı direndi. Şehir halkı kenti teslim etmemek için ellerinden geleni yaptıkça Mayacuk da o derece hırslanıyordu. Kaşan halkına bazı sözler verip nihayetinde onları razı ederek şehre girdi. Verdiği söze muhalefet edecek şekilde kentte yağma ve talan hareketini başlatan Mayacuk'un askerleri tüm evleri yıktılar, hatta toprakları kazdılar. Öyle ki toprağın altına gizlenmiş olan malları ve hazineleri dahi çıkarıyorlardı.⁵⁶ Hârezmlilerin elde ettikleri bu mallar, hayvanlar ve tüm servet ise Hârezme gönderildi.⁵⁷

Kaşan'dan ayrılan Mayacuk, Rey şehrine gitti. Bu arada onun faaliyetlerini takip eden Özbek, Nureddin Gökçe, Nâsireddin Ağuş ve Emir-i Âlem, Mayacuk ile muharebe etmek için Kazvin tarafına gitmeye karar verdiler. Melikü'l-ümera Cemâleddin Ayebe'yi de kendileri ile birlikte hareket etmesi için çağırdılar ise de o bu ittifaka katılmadı. Bu sırada Mayacuk da ordusunu düzenleyerek 21 Rebiülahir 594'te (2 Mart 1198) harekete geçti. Askerleri ise hem kadınlardan hem de erkeklerden oluşuyordu. Hârezmli kadınlar zırhlıydılar ve savaşta büyük yararlılık gösterdiler. Râvendî'ye göre Mayacuk'un ordusundan her bir kadın karşı ordudan 50 askeri önüne katıp sürüyordu. İşte bu kadın askerler savaşın seyrini değiştirdiler. Nitekim Iraklılar, Mayacuk'un ordusunun merkezini mağlup edip yağmayla meşgul oldukları ve Mayacuk geri çekildiği sırada hanımı Irak askerlerini arkadan kuşatma altına aldı. Böylelikle düşman ordusu hezimete uğrayarak geri çekilmeye zorlandı. Mayacuk'un ordusu karşısında hezimete uğrayan Özbek, Gökçe ve Nâsireddin Ağuş Zencan'a saldırırken Mayacuk da Hemedan üzerine yürüdü. Kazandığı bu zafer ile şöhreti daha da artan Mayacuk bu kez hilafet makamı tarafından da taltif edildi.⁵⁸ Nitekim Halife en-Nâsir tarafından kendisine "Sultan Hârezmşâh hakimdir, fakat en büyük Melik zamanın İskender'i, dünyanın hükümdarı, cihan pehlivanı, ikinci Rüstem, Muzaffer fatih, Kır-İsfesalar Şemseddin Mayacuk tamamıyla her hususta emîrülümünün nâibidir."⁵⁹

55 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 360.

56 Râvendî'nin bildirdiğine göre kendi doğum yeri olan Râvend'de çok önemli ve zamanının önderi olan bir kişi vardı. Adı Bahâeddin Ebü'l Alâ olan bu şahıs asil ve bilindik bir soydan geliyordu. Kendisinin kazanılmış ve miras kalmış mallardan oluşan bir serveti bulunuyordu. İşte Mayacuk'un askerleri yağma sırasında onun evinden yük yük altın ve gümüş taşıdılar. Onlar bir yeri kazdıklarında buradan gümüş merdiven ve buna benzer mallar çıktı. O ince düşünceli ve zerafet sahibi bir adamdı. Mallarını alan kişilerden birisine "Ey genç bir sualim var, bir cevap ver de bu malları ve serveti size helâl edeyim" dedi. "Bu ev bana atalarımın miras kaldı. Defalarca tamir ettirdim. Her tarafı elimle iyice yokladım da bunlardan bir alâmet göremedim ve bu saklanmış şeye ulaşamadım. Sen bunu ne (nereden) biliyorsun? Nasıl buluyorsun?" deyince Hârezmli "Ey bilgili insan sana doğru söylüyorum, bu dünya bir leştir ve köpek leşin kokusunu çok iyi alır" diye cevap verdi. Bu söz o büyük adamın sıkıntısını giderdi ve aldığı cevap onu memnun etti. (Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 363).

57 Râvendî'nin bildirdiğine göre Mayacuk ve askerlerinin merhametsiz bir şekilde Iraklıların kanını dökmeleri, zulüm yapmaları ve mallarını yağmalayarak evlerini yıkmaları gibi davranışları Oğuzlar dahi Horasanda yapmamışlardı. (Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 363).

58 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 364-365; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar*, s. 141.

59 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 365-366.

şeklinde yazılmıştı. Burada her ne kadar Hârezmşâh hakim olarak belirtilmiş ise de Mayacuk için zikredilen lâkaplara ve halifenin nâibi olduğu ifadesine bakılırsa büyük bir makam tevdi edildiği görülmektedir. Elbette bu durum Mayacuk'un faaliyetlerinin ilerlemesinde etkili olmuştur.

Mayacuk 19 Recep 594 (27 Mayıs 1198) Perşembe günü Tîrbencerd Ovası'na indi. Burada Hemedan'ın ileri gelenlerini kabul etti ve onlara şehrin durumunu sordu. Kendisine kentte yapılanlar iletilince zalimlere lânet ederek "Başkaları her ne kadar zulüm yapmış ve şehri harap etmişlerse de biz adalet ve imaret buyuracağız. Önceki adil padişahların kanunlarını bile hafifleteceğiz. İmamlar ve ileri gelenler tarafımızdan halkı teskin etsinler ve onları bizim yanımıza çeksinsinler."⁶⁰ dedi. Mayacuk halifenin verdiği unvanlar ve nâib olarak ilân etmesiyle birlikte artık kendisini bölgenin hâkimi olarak görmeye başlamıştı. Nitekim Hemedan'ın önemli şahsiyetlerini kabul etmesi ve onların önünde söyledikleri de bu durumu destekler niteliktedir. Burada Mayacuk kendini âdil bir emîr olarak göstermesinin yanında Hemedan halkının gönlünü kazanmak için bazı vaadlerde bulunmaktadır.

Bu sırada Hârezmşâh Alâeddîn Tekiş'ten de Mayacuk'a bir ferman gelmiş bulunuyordu. Nitekim 20 Recep 594 (28 Mayıs 1198) Cuma günü Hemedan imamlarının önünde Hârezmşâh'ın aşağıdaki fermanı okundu:

Âdil hükümdar, muzaffer fatih büyük hacip, şark ve garp emirlerinin Meliki Şemseddin zâhire'l-İslâm ve'l müslimin uluğ-hacib, gazi, gazi kır-isfehşalar, Mayacuk Zahir emirü'l-müminin bizim kulumuzdur ve onun adaleti bizce malumdur. Fikrimiz şöyle karar verdi ki, Irak'ta o bizim naibimiz olarak evvelce buyurmuş olduklarımızı ifa edecektir. Reisler, kadılar ve diğer amillerin mercii odur.⁶¹

Böylelikle zaten halifenin kendisine verdiği makam ve iltifatlarla konumunu bir hayli ilerletmiş olan Mayacuk bizzat Alâeddîn Tekiş'in buyruğu ile Irak bölgesinde sultanın nâibi konumuna getirilmiş oluyordu. Dolayısıyla bölgenin hâkimiyeti, asayışı ve Hârezmşâhlar adına idaresi de ona verilmiş bulunuyordu.

Mayacuk'a gönderilen buyruğun yanı sıra aynı gün Candar⁶² Hüsam'ın eyalete tayin fermanı da okundu. Ancak mezkûr şahıs insanlara zulmetmiş, onların mallarına ve canlarına kastetmiş bir kişiydi. Onun Müslümanlara yaptığı zulümleri mühlidler ve kâfirler bile yapmazdı. Bu sebeple Mayacuk Candar Hüsam'a bir hile yapmaya karar verdi ve kızını onun oğlu ile evlendirmeyi teklif etti. Aslında Mayacuk'un kızı yoktu, ancak kadı ve imamları toplayarak nikah kıyılmasını sağladı. Candar Hüsam bu nikâh için oldukça para sarf etti. Kendisi 10.000 dinarın yanı sıra yeme-içme ve giysilere 100 eşek yükü mal harcamıştı. Ertesi gün de çeyiz hediyesi olarak bir yük gönderdi.

60 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 366.

61 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 366.

62 *Candarlık*, Orta Çağ Türk-İslâm devletlerinde saray teşkilatında yer alan önemli makamlardan birisi idi. *Candar*, hükümdarın ve sarayın güvenliğinden sorumlu kişiydi. Gulam sistemi içinde yer alan şahıslardan seçilerek eğitilirler ve bu makama getirilirdi. (Ayдын Taneri, "Candar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VII, s. 145).

Halbuki ortada bir evlilik yoktu. Hüsam o kadar harcama yaptı ki insanlardan zorla aldığı pek çok mal bile yaptığı masrafı karşılayamadı. Hem Mayacuk tarafından kandırıldı hem de haksız olarak elde ettiği her şeyi boş yere harcamak zorunda bırakıldı. Ardından Mayacuk onu ibretlik bir ceza ile öldürdü. Candar Hüsam'ın karısı ise kederinden ölürlen oğlu da çok fakir bir duruma düştü.⁶³ Mayacuk halka zulümler yapan ve bu şekilde haksız kazanç elde eden Cândâr Hüsam'a hile yaparak önce mallarını ele geçirmiş sonra da onu öldürmüştür. Bu hadise Mayacuk'un zalimlere karşı ne şekilde davrandığının ve istediklerini yerine getirebilmek için ne tür hilelere başvurup nasıl hüküm verdiğinin bir kanıtıdır. Nitekim olmayan bir kızın varlığını karşı tarafa inandırması ve Cândâr Hüsam'ı buna iknâ etmesi onun tesir gücünü göstermektedir.

6. Sultan Alâeddîn Teki'se İsyân Etmesi ve Ölümü

Halife tarafından önemli iltifatlara mazhar olan ve Hârezmşâh Alâeddîn Teki'sin Irak bölgesinin yönetimini kendisine bıraktığı Mayacuk, sahip olduğu yetkilere dayanarak yağma ve talan faaliyetlerine girişti. Ordusu Hemedan'dan başlamak üzere Kirmânşâhân, Ebher ve Zencân sınırlarına kadar olan bölgeyi yağmalayarak halka zulmetti.⁶⁴ Mayacuk'un askerleri Irak ve çevresindeki her şeye el koyuyor, toprağın üstündekiler bitince de toprağın altını kazarak gizlenmiş şeyleri ele geçirmeye gayret sarf ediyorlardı. Bu sayede pek çok mala sahip olundu ve kısa sürede tüm Irak ele geçirildi. Kendisinin yaptığı zulümler Abhaz kâfirine, Hitay Türküne ve Şâm Frengine bile yapılmamıştı. Mayacuk'un askerleri insan kanını su gibi akıttılar, öyle ki, onların kalbinde Müslümanlara karşı hiç merhamet bulunmuyordu. Bunun yanı sıra medreselere ateşperest, kâfir, Yahudi ve puta tapanların dahi reva görmeyeceği saldırılar düzenliyorlardı.⁶⁵ Hatta bir kanun çıkararak medreseler, mescitler ve alimler üzerine dahi müsadereler yazdırıldılar. Mayacuk'un askerlerinin yaptığı bu zulüm gerçekten çok önemlidir. Çünkü daha önce zulme son vereceğini ve adaletle davranacağını Hemedan halkına bildiren Mayacuk, Candar Hüsam'ın hem haksız yere kazandığı mallarını almış hem de zulmettiği için onu cezalandırmıştı. Eğre Râvendî'de geçen bu rivayetler doğru ise gerçekleşen bu hadiseler Mayacuk'un gücünün artması ile tavırlarının değiştiğine bir işaretidir.

63 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 366-367.

64 Râvendî'nin bildirdiğine göre (*Rahatü's-südur*, s. 398) bu sırada Mayacuk'un askerleri şu beyiti okuyorlardı:

که بی چیز را کس ندارد بار	اگر نیستت چیز لختی بورز
درم گرد کردن بدل یاد داشت	توانگر بود آنک دل راد داشت
منم تنگ دل تا شدم تنگ دست	همی خورد باید کسی را که هست
که فردا مگر تنگی آرد بروی	بیخش و بیاری و فردا مگوی

(Eğer bir şeyin yoksa ele geçirmek için uğraş, çünkü bir şeyi olmayanın değeri yoktur.

Kalbinde cesaret olan herkes başarılı olur, para toplamak da bedel ister.

İnsan malını her türlü kullanmalıdır, çünkü benim gönlüm dar idi elim boş oldu.

Yarını düşünme ihsanda bulun, süslen, keyfine bak ve böyle düşünme ki yarın elin boş olacak.)

65 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 367; Ziya Bünyatov, *Hârizmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti*, s. 60-61.

Mayacuk'un söz konusu tasarrufları karşısında harekete geçen Melikü'l-ümerâ Cemâleddîn Ayebe ve emîr-i âlem iki üç emîrle birlikte 4.000 atlı asker topladılar. Bu kişiler Azerbaycan Atabegi Ebû Bekir'i de getirip Hemedan tarafında bulunan Gehâ nahiyelerinde Mayacuk'u mağlup edince Irak bölgesi sükunet buldu. Atabeg Ebû Bekir, Rey şehrine gitti. Bu arada Azerbaycan'da bazı sıkıntılar baş gösterdi ve atabegin ordusu azdı. Ayrıca Hârezmşâh Tekiş'in bölgeye gelmekte olduğu, Dihistan'dan Damgân'a bir gün ve gece boyunca at sürüp gece baskını yapabileceği bilgisi atabege ulaştıncı o, Azerbaycan'a geri dönmeyi uygun gördü. Bu durumdan istifade eden Mayacuk harekete geçti ve Irak'ı bir defa daha ele geçirdi. Ordusu ile Rey'e gelerek daha önce gerçekleştirdiği zulümlere yeniden başladı. Mayacuk'un tüm bu yaptıklarından haberdâr olan Hârezmşâh Alâeddîn Tekiş sonunda Irak üzerine yürümeye karar verdi.⁶⁶ Çünkü Mayacuk, Hârezmşâhlar Devleti'nden aldığı güç ile hareket etmekteydi ve Irak emiri olarak işleri istediği gibi yürütüyordu. Kafasında bağımsızlık düşüncesi oluşmuştu ve bu konuda da gücüne, teçhizatına ve askerine güveniyordu. Netice itibarıyla Tekiş, Mayacuk meselesini halletmek üzere Irak'a yürüdü.⁶⁷

Mayacuk'un âkıbeti ile ilgili kaynaklarda iki farklı rivayet bulunmaktadır. Bunlardan birincisi öldürüldüğü, ikincisi ise Cend şehrine sürgüne gönderildiği yönündedir. Râvendî'ye göre Mayacuk, Tekiş'e karşı duracak kudreti olmadığı için âvâre bir şekilde dolaşmaya başladı ve Dînever, Lîşter yolunda ilerledi. Hârezmşâh Alâeddîn Tekiş ise onun arkasından gidiyordu. Aralarındaki mesafe azalınca Mayacuk sahip olduğu bütün hayvanların ayaklarını kestirerek eldeki malzemeleri de suya attı. Daha sonra da tek başına Rey şehrine gidip Erdehen⁶⁸ Kalesi'ne çıktı. Nihayetinde daha fazla dayanamayan Mayacuk aşağıya indi ve Hârezmşâh'ın askerleri tarafından derdest edildi. Ona yardım edenler ve arkadaşlarının tamamı katledildi. Hârezm ordusu Irak'a her geldiğinde buradan pek çok ganimet ile geri dönerdi, ancak bu sefer öyle olmadı, çünkü bu bölgede Müslümanların elinde hiçbir şey kalmamıştı. Bu sebeple Kazvin civarına giderek buradaki mühlidlerin bulunduğu yerlerden bolca ganimet elde ettiler. Alâeddîn Tekiş Hârezm'e gidince, vezirine kızdı, çünkü Mayacuk'u koruyan aslında veziri idi. Ardından sultan, vezirin öldürülmesi ve başının gövdesinden ayrılması için mühlidlere emir verdi. Onlar da bu vazifeyi yerine getirdiler. Mayacuk ise baş aşağı darağacına çekildi. Ardından da Tekiş şehirde "Efendisinin nimetine küfran ile karşılık verenler böyle ceza görürler!"⁶⁹ diyerek dellâl çığırılmasını buyurdu. Mayacuk'un ölümü ile birlikte Irak'ta yaşayanlar rahat bir nefes aldılar ve onun cezasını bulmasına sevindiler.

Cüveynî'ye göre ise Alâeddîn Tekiş 2 Zilhicce 594 (5 Ekim 1198) Salı günü Şadyah'a vardı. Burada üç ay kaldıktan sonra o senenin kışını Mazenderan'da geçirdi. Baharın gelmesiyle

66 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 368.

67 Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, Türkçe çev., s. 274.

68 *Rahatü's-südur*'da kalenin yazılışını اردهن şeklinde olup "Erdehen" olarak okunmaktadır. (II, s. 399). Reşidüddin'de ise bu isim ماردین olarak yazılmıştır. (*Câmiü't-tevârih*, I, s. 402).

69 Râvendî, *Rahatü's-südur*, II, Türkçe çev., s. 368-369; Fuad Köprülü, "Hârizmşâhlar", s. 270; Vassilij Viladimiroviç Barthold, *Mogöl İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1990, s. 371; Ziya Bünyatov, *Hârizmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti*, s. 61.

birlikte sultan, hazırlıklarını tamamlayıp harekete geçti. Bu arada Mayacuk da çok sayıda asker toplamıştı. Hârezmşâh'ın çok büyük bir ordu ile birlikte üzerine geldiğini duyunca paniğe kapıldı ise de sultana karşı koymaya ve onunla mücadele etmeye karar verdi. Tekiş'e karşı verdiği kısa bir karılıktan sonra yanında kalan az sayıda askeriyle kaçmaya başladı. Ancak bir süre sonra bu durumun bir faydasının olmadığını anlayarak ondan af diledi. Böylelikle Hârezmşâh'ı kendisinin peşine düşmekten vazgeçirebileceğini düşündü. Ancak Tekiş onun kötü niyetli olduğunu biliyordu ve bundan dolayı da arkasından çok hızlı bir şekilde ilerleyen bir birlik gönderdi. Bu askerler âni bir baskınla Mayacuk'un adamlarının büyük bir kısmını kılıçtan geçirdi. Fakat Mayacuk onların elinden kaçarak birkaç adamı ile birlikte Firuzkûh şehrine sığındı. Zaten kendisi daha önce çeşitli hileler yaparak burayı sultanın askerlerinden almış ve onları öldürerek kendi adamlarını yerleştirmişti.⁷⁰ Ancak Tekiş'in askerleri onun arkasından geldiler ve Fikuzkûh'u kuşatıp mancınıklarla dövdüler. Ardından Mayacuk'u kaleden indirdiler ve bir deveye bağlayarak sultanın o sırada bulunduğu Kazvin şehrine götürdüler. Sultan Alâeddin Tekiş ise onunla hacibleri aracılığıyla konuştu. Sultan, Mayacuk'a Hârezmşâhların kendisine verdiği şeyleri, yaptığı iyilikleri ve ihsanları saydı. Daha sonra onun bu iyiliklere karşı yaptıklarını, hainliğini, hükmettiği topraklarda vergileri kendi isteğine göre eksiltip artırdığını, sultanın torunu Erbus Han'ı İsfahan'dan çıkararak onun vergi memurlarının görevine son verdiğini ve kendisine yapılan tüm iyiliklere kötülük ile cevap verdiğini bildirdi. Ardından da her ne kadar ona verilecek cezanın örnek bir ceza olması gerekmekte ise de Mayacuk'un şimdiye kadar Hârezmşâh'ın hizmetinde bulunan ve hiçbir kötülüğünü görmediği kardeşi Akçe'nin hatırı için bağışlanacağını ifade etti. Bununla birlikte şimdiye kadar yaptıkları ve sebep olduğu şeylerden ötürü bir yıl zincire vurularak hapsedileceğini söyledi. Mayacuk, hapisten sonraki hayatını Cend

70 Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, Türkçe çev., s. 274. İbnü'l-Esir'e göre Alâeddin Tekiş 595 yılının Rebiülevvel ayında (Ocak 1199) Rey'e ve el-Cibal bölgesinin diğer şehirlerine yürüdü. Bu hareketinin sebebi ise buralardaki naibi Mayacuk'un kendisine itaatten vazgeçtiğini duymuş olmasıydı. Tekiş'in kendi üzerine yürüdüğünü haber alan Mayacuk korktu, kaçmaya başladı. Sultanın isteği ise onun huzuruna gelerek itaatini bildirmesi idi. Adamlarının büyük bir kısmının Hârezmşâh'a sığınmasına rağmen kendisi ona itaat etmemekte direniyordu. Mayacuk en nihayetinde kaçarak Mazenderan'da bir kaleye sığındı. (*el-Kâmil*, X, Türkçe çev., s. 33). Reşidüddin'in rivayetine göre Alâeddin Tekiş 594 senesinin Rebiülevvel ayında (Ocak-Şubat 1198) Irak'ta bulunan Mayacuk'un Sultan ile arasında olan mesafenin fazlalığından güç alarak isyan düşüncesinde olduğunu duydu. Bunun üzerine Rey'e doğru yürüdü. Mayacuk bu durumu işitince kaçmaya karar verdi. Sultanın askerleri de onun arkasından ilerledi. (*Câmiü't-tevârih*, I, s. 402). Mîrhând'a göre ise Sultan Tekiş 594 yılı Zilhicce ayında (Ekim-Kasım 1198) Şadyah'a gelmişti. Üç gün sonra doğru yoldan ayrılan ve şeytani işler yapan, bağımsızlık ve özgürlük hevesinde olan Mayacuk'u doğru yola sevk etmek için Irak'a geldi. Tekiş'in Irak'a gelmesi ise her yerde duyuldu. Mayacuk askerlerinin çokluğuna ve kuvvetine rağmen Sultana karılık verecek gücü kendinde bulamadı. O, korkmuş ve perişan bir haldeydi ve askerleri de dağılmıştı. Çok az sayıda bir kuvvetle kaçtı. Askerlerinden Behram Solet'e de Tekiş'e karşı durması için emir verdi. Kendisi ise sürekli olarak bir yerden başka bir yere geçiyordu, ancak sultanın askerleri onun peşini bırakmıyordu. Onlar Mayacuk'u bulabilmek için iki kez Irak'ı tarumar ettiler. Bu esnada ise Mayacuk sultana davranışlarından dolayı pişman olduğunu ve yaptıklarına tövbe ettiğini bildiren elçiler gönderiyordu. Alâeddin Tekiş'ten o kadar korkuyordu ki onun yanına götürülmek istemiyordu. Mayacuk'un kendisinin yanına getirilmesini isteyen Sultan ise en iyi askerlerinden oluşan bir gruba peşine düşmelerini emretti. Sonunda onu buldular ve ona bağlı olan yakın askerlerinin boynunu vurdular. Mayacuk ise iki üç tane askeri ile Firuzkûh Kalesi'ne doğru gitti. Nitekim Mayacuk daha önce bu kaleyi Sultan Tekiş'in emirlerinden hile ile almış, onları öldürmüş ve orayı pek çok mal ve zahire ile doldurmuştu. İşte bu şekilde Firuzkûh'a sığındı. (*Ravzatü's-safâ*, IV, s. 379-380. Ayrıca bk. *Habibü's-siyer*, II, s. 640).

yakınlarında bulunan serhadlerde geçirdi.⁷¹ Mayacuk'un sonu ile ilgili bu iki rivayete bakıldığında her ikisinin de farklı kaynaklarda zikredildiği görülür. Onun cezalandırılarak bertaraf edilmesi ile Hârezmşâhlar Devleti'ndeki emir Mayacuk meselesi çözülmüş oldu.

Sonuç

Mayacuk'un akıbetinin ne olduğu meselesinde iki farklı rivayet bulunmaktadır. Kaynakların hadiseleri zikretme şekillerine bakıldığında Râvendî'nin eserinde diğer kaynaklarda olmayan bazı ayrıntılar yer almaktadır. Bununla beraber Cüveynî'de geçen bilgiler de yine dönemin tarihinin aydınlatılmasında oldukça ehemmiyet arz etmektedir. İki ayrı rivayetin hangisinin gerçekleşmiş olabileceği konusuna değinmek gerekirse her ne kadar Râvendî dönem açısından önemli bir kaynak olsa da Cüveynî'de geçen rivayetin daha doğru olabileceği kanaati oluşmaktadır. Bu rivayet içerdiği ayrıntılar itibarıyla gerçeğe daha yakın görünmektedir.

Bunun yanı sıra Mayacuk, Hârezmşâhların Irak'ın hakimiyetinde etkili olmuş bir şahsiyetti. O, Irak'ın alınmasından Alâeddîn Tekiş tarafından yakalanıncaya kadar devam eden süreçte bölgede yürütülen siyasette belirleyici bir rol üstlenmişti. Özellikle Hârezmşâhlar Devleti'nin Abbasiler ile münasebetlerinde ve Irak bölgesinin hilâfet güçlerinin eline geçmemesi konusunda verilen mücadelede Mayacuk'un etkisi takdire şâyandır. Bunun yanı sıra o, Azerbaycan atabeglerinin de bu coğrafyadaki faaliyetlerinde tesiri olan önemli bir şahsiyet idi. Onun Hârezmşâhlar adına yaptığı hizmetler karşılıksız kalmamış ve Irak bölgesinin yönetimi kendisine verilmişti. Devlete isyan etme konusunda ise aslında daha Kutluk İnanç'ı öldürmesi meselesinde Sultan Tekiş, Mayacuk'un tavırlarından rahatsız olmuş ise de siyaset gereği herhangi bir tepki göstermemiştir. Ancak Irak yönetimi kendisine verildikten sonra halka karşı davranışları, isyankâr tavırları ve bağımsız olma hevesi Alâeddîn Tekiş'in onun üzerine yürümesine neden olmuştur. Mayacuk her ne kadar Hârezmşâhlar Devleti'ne yaptığı hizmetler sonucunda önemli makamlara ulaşmış olsa da devlete hizmete devam etmek yerine bölgede müstakil bir hakimiyet tesis etmeye çalışmıştı.

71 Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, Türkçe çev., s. 274; Abbas Perviz, *Hârezmşâhân*, s. 218-219; Ghulam Rabbani Aziz, *Khwarazmshahs*, s. 32-33; Meryem Gürbüz, "Tekiş, Alâeddîn", s. 365. İbnü'l-Esir'in rivayetine göre Tekiş'in askerleri Mayacuk'un izini sürerek kalede kendisini yakaladılar ve sultanın huzuruna getirdiler. Hârezmşâh Tekiş Mayacuk'u kardeşi Akçe'nin şefaatiyle öldürmekten vazgeçti ve onu hapsedti. (*el-Kâmil*, X, Türkçe çev., s. 33). Reşidüddine göre ise kalenin Hârezmşâh askerleri tarafından muhasara edilmesinin arkasından Mayacuk yakalandı ve Sultan'ın huzuruna getirildi. Tekiş, büyüklerin şefaatiyle ona aman verdi ve canını bağışladı. Ardından onun isyanının mükafatı olarak kalan ömrünü sınır boylarında geçirmesini buyurdu. (*Câmiü't-tevârih*, I, s. 402). Mîrhând'a göre de sultanın askerleri kaleyi kuşattılar, burayı ele geçirerek Mayacuk'u esir ettiler. O bir devenin üzerine bindirilerek Kazvin şehrine sultanın huzuruna gönderildi. Tekiş örtülü sözlerle ve esnaf ağzıyla ona yaptığı lütufları, kalkındırmaları, iyilikleri ve merhametleri hatırlattı. Ve ona karşı yaptığı yanlışları ve isyanları saydı. Tekiş Mayacuk hakkındaki son kararını buyurarak "Her ne kadar Mayacuk'un hakkı sivri bir kılıçla parça parça edilmek olsa da kardeşinin bizim devletimize ömür boyu yaptığı iyilikler ve hizmetlerden dolayı bunun canını bağışladım. Buna rağmen isyan cezasına göre bir sene boyunca bir köşede hapiste kalacak. Ondan sonra da kalan ömrünü Cend civarında geçirsün." dedi. (*Ravzatü's-safâ*, IV, s. 379-380). Hândmir'e göre ise Tekiş'in askerleri savaşarak kaleyi ele geçirdiler ve Mayacuk'u da esir ettiler. Tekiş ise kendisinden en küçük bir sorun çıkmayan kardeşi Akçe'nin hatırına bağışladı. Ancak o, bir yıl hapiste kaldı. Ardından da Cend şehrine giderek hayatının kalan günlerini orada geçirdi. (*Habîbü's-siyer*, II, s. 640).

Alâeddîn Tekiş güçlü bir şahsiyet olan Mayacuk meselesini hallederek hem kendisine karşı bir isyanı bastırmış hem de bu tür davranışlarda bulunan kişilerin akıbetinin ne olacağını göstermek için örnek bir tavır sergilemiş oldu. Sultan eğer Mayacuk'un davranışlarını görmezden gelse idi, kendisinden mütevellit meseleler çok daha fazla büyüyecek ve belki devleti tehdit eder hale bile gelebilecekti. Bu sebeple Alâeddîn Tekiş'in müdahalesi tam zamanında ve yerinde olmuştur.

KAYNAKÇA

- Azar Nasırabadı, Gülseren, “Hârizmşâhlar Devleti”, *Ötüken’den Kırım’a Türk Dünyası Kültür Tarihi*, haz. Ahmet Kanlıdere – İlyas Kemalöglü, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2020, s. 229-249.
- _____, “Hârezmşâhlar Devleti’nin Abbâsî Halifeliliği Üzerinde Hakimiyet Kurma Çabaları”, *Ortaçağ Tarihçiliğinde Bir Duayen*, Prof. Dr. Abdülkerim Özyayın’a Armağan, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2020, s. 505-520.
- Aziz, Ghulam Rabbani, *A Short History of The Khwarazmshahs*, Karachi 1978.
- Barthold, Vassiliy Viladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1990.
- Bâvefa, İbrahim, “Münasebât-ı Siyâsi Hârezmşâhân ve Abbâsiyân”, *Târih-i İslâm*, Bahar, 25, (1385hş), s. 101-142.
- Bosworth, Clifford Edmund, “Kharazm-shahs”, *Encyclopedia of Islam*, IV, New Edition, (1978), s. 1065-1068.
- _____, “Tekish”, *Encyclopedia of Islam*, X, New Edition, (1997), s. 414-415.
- Bundârî, el-Feth b. Ali, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türkçe çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1999.
- Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan Atabegleri Devleti (1136-1225)*, Türkçe çev. İlyas Kemalöglü, TEAS Yayıncılık, İstanbul 2017.
- _____, *Harezmsahlığı ve Enuştekinler Devleti*, Türkçe çev. Tural Rızayev, Derin Yayınevi, İstanbul 2003.
- Ceceli, Gülseren, *Hârizmşâh Hükümdarı Sultanşâh Mahmud (567-589/1172-1193)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006.
- Cüveynî, Alâeddîn Ata Melik, *Târih-i Cihângüşâ-yi Cüveynî*, II, Tashih: Muhammed Kazvinî, Tahran 1390hş.
- _____, *Tarih-i Cihangüşa*, Türkçe çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara 1998.
- Cüzcânî, Minhaceddîn, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, Tashih: Abdülhayy Habibî, Tahran 1389hş.
- _____, *Tabakât-ı Nâsırî*, Türkçe çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2015.
- Ebü’l Fidâ, İmâdeddîn, *Târîhi Ebü’l-Fidâ*, III, Beyrut, [t.y.].
- Gregory Abû’l-Ferec, *Abû’l-Ferec Tarihi*, II, Türkçe çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1950.
- Gürbüz, Meryem, “Tekiş, Alâeddîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XL, (2011), s. 364-365.
- Hândmîr, Gıyâseddîn Muhammed, *Habîbü’s-siyer*, II, Tahran 1353hş.
- Hilatberi, Allahyar, *Târih-i Hârezmşâhiyân*, Tahran 1381hş.
- Hüseynî, Sadreddîn Ebü’l-Hasan, *Ahbârü’d-devleti’s-Selçukiyye*, Türkçe çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1999.
- _____, “Bürücird”, *İslam Ansiklopedisi*, II, (1979), s. 841.
- İbn İsfendiyâr, Bahaeddîn Muhammed b. Hasan, *Târih-i Taberistân*, II, Tashih: Abbas İkbâl, [y.y.] [t.y.].
- İbnü’l-Esrî, Ebü’l Hasen İzzeddîn, *el-Kâmil fi’t-târih*, XII, Beyrut 1982.
- _____, *el-Kâmil fi’t-târih*, IX, Türkçe çev. Abdülkerim Özyayın, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008.
- Kafesoğlu, İbrahim, “Tekiş”, *İslam Ansiklopedisi*, XII/I, (1979), s. 135-139.
- _____, *Harezmsahlara Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2000.
- Kaya, Pınar, “Selçuklu Tarihinde Kadın İhtirasına Bir Örnek: İnanç Hâtûn ve Evlilikleri”, *Uluslararası Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 9, (Güz 2018), s. 205-218.
- _____, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.

- Kayhan, Hüseyin, *Irak Selçukluları*, Çizgi Yayınevi, Konya 2001.
- Köprülü, M. Fuad, “Hârizmşahlar”, *İslam Ansiklopedisi*, V/I, (1987), s. 265-296.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, V, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1991.
- Mirhând, Hamideddîn Muhammed, *Ravzatu’s-safâ*, IV, Tahran 1339hş.
- Nahçivânî, Hinduşâh b. Sencer, *Tecâribü’s-selef*, nşr. Abbas İkbâl, Tahran1357hş.
- Özaydın, Abdülkerim, “Harezmsahlar Devleti”, *Türkler*, IV, Ankara (2002), s. 883-896.
- Özgüdenli, Osman Gazi, *Selçuklular*, I, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınevi, İstanbul 2013.
- Öztürk, Murat, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2019.
- Perviz, Abbas, *Tarih-i Selâcika ve Hârizmşahan*, Tahran 1351hş.
- Râvendî, Muhammed b. Ali, *Rahatü’s-sudûr ve âyetü’s-sürur*, Tashih: Muhammed İkbâl, Tahran 1364hş.
- _____, *Râhat-üs-sudûr ve âyet-üs-sürûr*, terc. Ahmet Ateş, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1999.
- Râzıpûş, Şehnâz, “Tekiş, Alâeddîn”, *Dâneşnâme-yi Cihân-e İslâm*, VIII, (1383hş), s. 32-35.
- Reşideddîn Fazlullah Hemedânî, *Câmiü’t-tevârih*, I, Tashih ve Teşhiye: Muhammed Ruşen – Mustafa Ruşenî, Tahran 1373hş.
- Sabra, Afâf Seyyid, *et-Târihu’s-siyâsi li’d-devleti’l-Hârezmiyye*, Kahire 1407/1987.
- Safedi, Ebu’s-Safâ Selâhuddîn Halil, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, XIII, Wiesbaden 1984.
- Sümer, Faruk, “Tuğrul II”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLI, (2012), s. 342-344.
- Taneri, Aydın, *Celâlü’d-dîn Hârizmşâh ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınevi, Ankara 1977.
- _____, *Harezmsahlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, Ankara 1993.
- _____, “Candar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VII, (1997), s. 145-146.
- _____, “Hârizmşahlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XVI, (1997), s. 298-231.
- The Cambridge History of Iran*, V, ed. J. A. Boyle, Cambridge of the University Press, Cambridge 1968.
- Umanç, Fırat, *Atsız Dönemi Harezmsahlar Tarihi (1128-1156)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2017.
- Yâküt el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, III, yay. Ferid Abdülaziz el-Cündî, Beyrut 1990.
- Yazıcı, Tahsin, “Dinever”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IX, (1994), s. 356.
- Zehebî, Ebû Abdullâh Şemseddîn, *Târüh’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a’lâm*, (581-590), Beyrut 1987-1999.